

La força d'una cadena descansa sobre l'anella més dèbil: Mestresses artesanes barcelonines al segle XIX

Juanjo Romero Marín

Barcelona Quaderns d'Història, 11 (2004)

En el context de la prohibició de les corporacions desenvolupat pels liberals des de 1834, les dones artesanes, és a dir les esposes i filles de mestres, van trobar un nou lloc a la economia dels oficis.

Abans de tot, però, convindria fer una petita referència al aprenentatge de les dones. D'acord amb la progressiva 'privatització' de les relaciones artesanes, només aquelles dones pertanyents als grups familiars de l'ofici van seguir quelcom semblant a un procés de formació professional. Analitzant els llibres dels gremis hom pot concloure que cap dona va entrar com a aprenenta, almenys oficialment. Ara bé, si mirem les actes de la Junta de Comerç, l'organisme arbitral al món artesà, particularment a les arts tèxtils, veurem que dones i noies treballaven als tallers durant el primer terç del XIX.¹ En tot cas, no és fins a la prohibició gremial que trobem informació més detallada sobre aquest tema. Gràcies a les informacions compilades per Ildefons Cerdà, sabem que les aprenentes s'havien generalitzat principalment a tots els rams del sector tèxtil, a la guanteria, la cistelleria, la sabateria i entre els cadiraires i els fabricants de botons.² Ara bé, el mateix autor adverteix que, amb l'excepció del tèxtil, la major part de les nenes ocupades com a aprenentes acostumaven a ser les filles dels mestres.³ Aquest comportament no estaria molt lluny del d'altres menestrals urbans europeus a l'Edat Moderna.⁴ Fins i tot en els oficis on la presència de dones era escassa, com els paletes o picapedrers, els mestres afavorien l'aprenentatge de les seves filles, evidentment en altres professions.⁵

1. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 2A-IV, *Junta de Comerç*, caixa 41, ll. 8.
2. Ildefons CERDÀ, «Monografía estadística de Barcelona en 1856», dins *Teoría General de la Urbanización y de su aplicación a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, 1867, vol. II, pàg. 587-616.
3. CERDÀ, «Monografía estadística...», pàg. 616 i ss.
4. N. ZEMON DAVIS, «Women in the Crafts in the sixteenth-century Lyon», dins B. A. HANAWALT, *Women and Work in Preindustrial Europe*, Bloomington, Indiana University Press, 1986, pàg. 169.
5. Un exemple d'aquesta estratègia ens el mostra el mestre paleta Molina, que va enviar la seva filla com a aprenenta del sastre Luís Massot, que era del mateix poble que ell (AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), notari F. Moreu, 1860, vol. II, fol. 2).

En qualsevol cas, hi havia diferències substancials entre l'aprenentatge dels nois i el de les noies. Mentre que els nois eren enviats com a aprenents a d'altres tallers, sovint de parents, les dones realitzaven les seves tasques formatives dins del taller de la mateixa llar familiar. Aquest comportament peculiar ha de ser relacionat tant amb el discurs de gènere d'aquell període com amb les polítiques d'ofici: els nois anaven a les cases d'altres mestres no només per aprendre tècniques productives diferents de les familiars sinó també amb l'objectiu d'establir o reforçar els vincles entre grups familiars del mateix ofici. Això no vol dir que les noies no juguessin cap paper en aquesta creació de xarxes: ja hem parlat del matrimoni amb "filles de l'ofici". A més, aquests patrons diferenciats d'aprenentatge formaven part dels nous esquemes de legitimació de la qualificació: enviar els joves fora de la llar significava reconèixer la perícia artesana dels companys d'ofici. Aquest, però, no era el cas de les noies, ja que el reconeixement de la seva qualificació anava sempre unit a la de la seva família.⁶

Per acabar amb el tema de l'aprenentatge, només afegir que, en tots dos casos, en els dels nois i en el de les noies, la seva formació incloïa matèries relacionades amb la gestió dels negocis, ja que, després de tot, l'objectiu de l'aprenentatge artesà era la reproducció de productors independents capaços de governar els seus propis negocis i transmetre'ls als successors.

Després del període d'aprenentatge, el següent pas en la carrera professional de les artesanes acostumava a ser el matrimoni amb un home de l'ofici. Aquest moment era crucial no només perquè podien desenvolupar tots els coneixements adquirits prèviament, o perquè era l'inici d'un taller-llar "neolocal", sinó perquè les dones s'implicaven directament en els treballs i l'administració dels negocis familiars. I això era possible, no només per la seva formació, sinó també per l'existència del dot, una vella pràctica que adquirir nou significat sota les noves condicions socials i econòmiques.

A diferència del model nordeuropeu de 'venda de l'esposa', que generava llars totalment independents dels llinatges, el dot evitava el seu trencament.⁷ Així, en cas de divorci (o separació) el dot havia d'ésser retornat a la dona o, en cas de mort del mestre, els béns dotals havien de ser preservats per als fills. En cap cas els diners del dot eren per al marit; ell podia tenir-ne l'úsdefruit, però tard o d'hora havia de reintegrar-ne les quantitats a la dona o als fills. En aquest sentit, el dot era una peça fonamental a la constitució de les llars-tallers artesanes.⁸ La importància del dot augmenta considerant les dificultats –legalment parlant– d'integrar els béns dotals dins dels circuits mercantils. Precisament, allò que el

6. Aquesta consideració desigual quant a la formació de nois i noies artesans podria analitzar-se des de la perspectiva feminista dient que, a diferència dels joves, l'aprenentatge de les noies era controlat directament per la família (pel pare-patriarca). Ara bé, en el context de què parlem era molt difícil pels menestrals reivindicar la qualificació de les seves feines acceptant públicament que era realitzada també per dones, ja que, des del segle XVIII, el discurs de gènere havia insistit en la incapacitat femenina per a la realització de tasques complexes.
7. A. FAUVE-CHAMOUX, «Female Transmission in Comparative Perspective», dins *International Symposium The Logic of Female Succession: Rethinking Patriarchy and Patrilineality in Global and Historical Perspective*, Kyoto, International Research Center for Japanese Studies, 2002, pàg. 17.
8. G. CROSSICK i G.H. HAUPT, *The Petite Bourgeoisie in Europe, 1780-1914. Enterprise, Family and Independence*, London, Routledge, 1995, pàg. 69.

definia era que es tractava d'una reserva, habitualment en diners, que es retirava del circuit comercial.⁹ La qual cosa no vol dir que les quantitats dotals no circulessin dins de l'economia artesana, al contrari, sinó que ho feia a través de grups concrets i tancats fora del mercat.¹⁰ Era precisament aquest tret el que feia interessant la preservació del dot a la cultura menestral en aquell moment amenaçador. Els béns dotals no podien ser embargats o retinguts fins i tot en cas de deutes, la qual cosa aportava mecanismes legals que permetien als tallers menestrals funcionar com petites companyies de responsabilitat limitada. Una altra faceta a remarcar, quant a la institució del dot, és que les vídues podien reclamar el control dels tallers gràcies als drets dotals.¹¹ En general, però, el dot servia com a part del capital inicial per a aquests matrimonis neolocals; recordem que el jove mestre no disposava, habitualment, dels recursos monetaris de la seva família encara activa.¹²

Malgrat tot el que s'ha expressat, cal dir que la autonomia productiva dels mestres proporcionada pel dot era limitada, entre altres raons, com es pot deduir de l'anterior, perquè aquests béns havien de ser transferits als fills. Per aquesta raó, si les dones volien augmentar la seva participació als negocis familiars havien de recórrer a fons aliens als dotals, i és clar que això no era una tasca gens fàcil.

En qualsevol cas, hi va haver dones que cercaren aquests recursos extradotals i que, gràcies a ells, van adquirir unes més àmplies parcel·les de control sobre els negocis i destins de les seves famílies. Un bon exemple d'això és el cas de Dolors Artigas, esposa del fabricant d'espelmes, Antoni Artigas Berenguer. El 1848, com altres companys d'ofici, Antoni va establir un taller de fabricació de sabó amb el seu fill i altres parents. El negoci no anava del tot bé, i Dolors, fent servir els seus contactes i recursos personals, va establir una altra factoria de sabó fora de la ciutat. El 1859, el taller d'Antoni havia fet fallida mentre que el de Dolors creixia constantment, exportava a mercats forans i, fins i tot, posseïa accions en companyies navilieres. En aquell mateix any, Dolors Artigas va signar un contracte amb el seu fill on el feia partícip del negoci mentre que contractava el marit com a capatàs, excloent-lo de cap responsabilitat en la gestió de la factoria. La qüestió és que a l'escriptura formalitzada va explicitar molt clarament que l'origen del capital invertit a la fabrica de sabó era extradotal, el que era una manera de garantir-se el control absolut sobre la mateixa.¹³

Aquest exemple ens mostra els límits del dot, que no eren altra cosa que els límits de la mateixa economia artesana, un món allunyat de l'acumulació il·limitada

9. L. BUSTO, *La dote en el siglo XIX. Una estrategia social*, Lugo, Diputación Provincial, 1994, pàg. 34.

10. C. MEILLASSOUX, *Mujeres, Graneros y Capitales. Economía doméstica y capitalismo*, Madrid, Siglo XXI, 1977, pàg. 96.

11. Un cas interessant és el de Cristina Ribas, esposa d'un fuster desaparegut que el 1854, després de reclamar el seu dot a la família del marit, va instal·lar un taller, amb un altre fuster. Ella aportava el capital, i el fuster, el treball (AHPB, notari M. Torras, 1854, fol. 72).

12. Així, el forner Ramon Bou va crear el seu propi forn el 1843 gràcies a les quasi dues-mil pesetes del dot de la seva dona, filla, com ell mateix, d'un fuster. Ramon no va quedar-se al forn patern, tot i que el pare havia mort temps abans i el negoci era portat per la seva mare (AHPB, notari F. Maymó, 1843, fol. 113).

13. AHPB, notari B. Lafont, 1848, fol. 74; i notari C. Anglora, 1859, fol. 65.

da, establert sobre les petites unitats de producció que responien a l'increment de la demanda a través de la multiplicació de tallers i no de l'engrandiment dels ja existents.

Després de la creació d'un taller-llar menestral, el treball de la dona era assumit com a 'natural', incloent-hi les tasques de gestió i administració. Ara bé, si trobar informació sobre el treball manual de les esposes i filles als obradors és relativament fàcil, més difícil resulta trobar documentació sobre les seves capacitats administradores. Només en els casos on els menestrals van signar acords 'externs' –s'entén: aliens a la seva pròpia economia, com, per exemple, amb comerciants– és possible trobar dades sobre el paper gestor de les menestres. Per aquesta raó les següents línies descriuran un seguit d'exemples, amb la idea de crear un retrat del paper de les esposes –les vídues necessiten el seu propi espai– en la gestió i administració dels tallers artesans.

Com ja s'ha dit en parlar sobre l'aprenentatge, les habilitats gestores entraven al programa de formació de nois i noies, i per aquesta raó no era gens estrany que les filles de l'ofici sabessin desenvolupar aquest tipus de feina. El 1846, quan el sastre Joan Bertran, establí un taller del seu ofici amb l'ajut d'uns comerciants, l'escriptura indicava que seria la seva esposa, Rosa Bartomeu, qui es faria responsable dels llibres de comptes, la comptabilitat i els pagaments als proveïdors. També en el cas de oficis suposadament molt qualificats, com els dels metall, es troben dones encarregant-se de tasques de gestió. El 1900, per exemple, al taller d'un esmolet era la dona la que atenia i distribuïa els productes als clients mentre el marit hi treballava,¹⁴ la qual cosa vol dir que era la dona qui establia les relacions entre les esferes públiques i privades.¹⁵ La preferència artesana per col·locar a les dones de la família al càrrec de tasques de gestió en els grans tallers i en aquells caracteritzats per la seva qualificació tècnica, té la seva explicació. Malgrat que eren "filles de l'ofici", la seva implicació en les activitats directament productives podia ser vista pels oficials com un atemptat contra el seu estatus professional (només els mestres podien controlar als oficials).¹⁶ Per aquesta raó, la gestió femenina dels tallers incloïa el control de la mà d'obra en els casos en els que aquesta era majoritàriament infantil o femenina (un model cada cop més estès a la ciutat, particularment en els sectors tèxtils i de la confecció).

Hi ha exemples molt clars en aquest sentit, com el de Paula Codina Dimas, filla de pare i mare sabaters, i esposa d'un altre sabater. Des del decenni de 1840, regia conjuntament amb el seu marit Antoni Mallart un taller de sabateria que va créixer constantment fins a la dècada de 1860. Contràriament al cas de l'esmolet esmentat abans era Paula qui controlava les tasques productives, mentre que el

14. N. CASAS, *L'esmolet de la Barceloneta*, Barcelona, Museu d'Arts, Indústries i Tradicions, 1987, pàg. 64.

15. De fet, això no resulta estrany del tot, ja que en el període preindustrial eren les dones les que feien de pont entre el mercat local i la família com a unitat de consum, eren les dones les que vinculaven esferes públiques i privades (M. BERG, «Women's Work. Mechanization and the Early Phases of Industrialization in England», dins R.E. PAHL (Ed.), *On Work. Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, Oxford, Basil Blackwell, 1998, pàg. 90-91).

16. Aquesta prevenció no només va existir entre els oficials barcelonins. Vegeu: ZEMON DAVIS, «Women in the Crafts...», pàg. 174.

seu marit s'encarregava de les vendes. Això era així perquè la major part dels treballadors del taller eren nois i dones.¹⁷ Molt semblants eren les situacions de la dona de Pelegrí Tuyet o de Maria Bonet, esposa de Pau Canals, encara que en aquests dos casos es tractava de tallers de teixits de seda on totes dues feien tasques d'administració i de control dels treballadors, que eren, altre cop, dones i nens principalment.¹⁸ És probable que el progressiu increment de treball femení i infantil als tallers afavorís, no obstant això, una major implicació dels mestres en el control del treball. Donen idea de la capacitat gestora d'aquestes menestres les casos –numèricament poc importants donats els trets ‘anti-acumulatius’ de l'economia artesana– en què els mestres obrien un segon taller. És aquest el cas de la “mestressa” pintaire Antònia Marimon, que va fer-se càrrec del taller familiar quan el seu marit Joan Anglada va obrir un segon taller el 1853.¹⁹ El fet corrobora que la gestió femenina era fonamental sobretot en els casos on els menestrals assumien estratègies expansives.

Un altre dels estadis de la gestió i administració femenina –el més visible– era la viduitat, quan les dones es feien càrrec del control sencer dels tallers menestrals. Generalment, s'ha acceptat que es tractava d'una administració accidental i temporal, producte de la mancança d'homes adults al grup familiar-domèstic.²⁰ En qualsevol cas, com veurem, l'establiment dels fills com a productors independents no significava, necessàriament, la retirada de les vídues dels negocis i, d'altra banda, tampoc pot reduir-se l'acció d'aquestes dones a una gestió passiva i conservadora, en el sentit de conservar allò heretat. Fins i tot en oficis suposadament molt qualificats, com ara la fusteria i la importació de fustes, trobem vídues com Madrona Martí, que, cap a la meitat de la dècada de 1840, portava l'administració i gestió del negoci familiar mentre que el seu fill adult es feia càrrec dels treballs de taller i magatzem.²¹

En qualsevol cas, l'aprofundiment en aquest tema demanaria algunes quantificacions. A hores d'ara, és impossible saber quantes dones administraven tallers, principalment per l'opacitat de les fonts, que, fins i tot quan els marits ja havien mort i els fills eren menors d'edat, anotaven com a titulars dels obradors, o bé els difunts o bé els menors, i poques vegades les dones. Per aquesta raó les dades de la *taula 1* es mostren duplicades (en un cas, el nombre ‘oficial’ de mestresses segons les fonts, i en l'altre, les que s'han pogut constatar i que no apareixen als registres contributius).

Com es pot veure a la *taula 1*, hi havia una gran distància entre les mestresses oficials i les reals. Considerant només les oficials, la mitjana de dones administradores a llarg de tot el període se situa més o menys sobre el 5%. Ara bé, empíricament s'han pogut identificar una mica més de dues-centes. Si considerem que el moment en què va haver-hi més mestres, cap al 1860, eren uns dos mil dos-cents, això significaria que el percentatge de mestresses era molt més que

17. AHPB, notari J. Andreu, 1851, fol. 392; i notari C. Gibert, 1865, fol. 94..

18. AHPB, notari M. Torras, 1852, fol. 202; notari J. M. Marzola, 1854, fol. 64; i notari M. Soler Gelada, 1860, vol. 2, fol. 139.

19. AHPB, notari M. Palaudàries, 1853, vol. I, fol. 367.

20. K. HONEYMAN, *Women, Gender and Industrialization in England, 1700-1870*, Basingstoke, MacMilland, 2000, pàg. 20.

21. AHPB, notari M. Corominas, 1847, fol. 414.

un 5%. També cal destacar, a partir de les proporcions expressades, que la visibilitat de les dones era independent de la qualificació del sector en qüestió (o dit d'una altra manera, no hi havia oficis 'feminitzats', almenys pel que fa a la gestió). Una prova d'això és que trobem més mestresses als sectors del metall i del vidre que en el de l'alimentació, tradicionalment considerat més femení.

Taula 1. Percentatge de dones administrant tallers artesans. Barcelona, 1823-1860

Sector	1823	1838	1849	1860
Alimentació	0,3 - 2,2	4,3 - 6,8	4,3 - 6,8	4,8 - 4,9
Confecció	1,6 - 2,6	3,1 - 10,6	3,3 - 5,4	0,9 - 1,5
Fusta	2,6 - 8,5	1,4 - 5,1	2,9 - 6	0,4 - 1,7
Metall i vidre	2,9 - 3,2	4,4 - 5	3,6 - 3,8	2
Pell	4,6 - 6,7	3,1 - 5,4	4,4 - 6,7	4,3 - 5,6
Cera i seu	0,4 - 4,5	5,8 - 12,5	0	10 - 20
<i>Oficis amb més mestresses</i>				
Pintes i llançadores	16,6	16,6	18,5	7,1
Cordes/espadenyes	10	9,8	8,3	7,1

Fonts: Elaboració pròpia i Contribucions de 1823 i 1838, Subsidi de 1860 i Guia de la ciutat de 1849.

A més, les dades no diuen res sobre la solvència, duració i la naturalesa de la gestió femenina, terreny on es pot comprovar que no era ni accidental ni conservadora. Molts exemples abonen aquesta idea. Miquela Palanca era, el 1837, una guanterera que tenia el seu propi taller, des d'on també feia petits préstecs als veïns i clients. El 1849 apareix com a adobera i el 1862 la seva adoberia estava composta per dos tallers diferents. Caldria afegir que era una de les filles de qui havia estat darrer prohom del gremi de blanquers. Sembla clar que la seva política fou passar del sector de la venda al detall, la guanteria, cap al sector que controlava les matèries primeres i la seva producció: l'adoberia. A la mateixa família es trobaven Ramona i Jacinta Palanca, responsables cadascuna d'elles de diferents tendes de guants. Jacinta, la més gran, va portar el negoci almenys durant vint-i-cinc anys,²² i Ramona apareix el 1856 creant una companyia de fabricació de guants amb un altre guanter,²³ la qual cosa significa el pas de la venda a la producció. En altres oficis, com ara la passamaneria o el vidre, va haver-hi vídues que controlaren tallers durant vint anys i més. La vídua de Josep Pujol o Rosa Rius van portar negocis vidriers almenys des de 1837 i fins el 1860, i la primera de les dues participà en el sector de la construcció proveint vidres per a finestres.

De la mateixa manera, és impossible afirmar que la gestió d'aquestes dones era conservadora, limitada a transmetre l'herència als fills. Al contrari, una bona part d'elles van expandir i modificar l'orientació dels tallers familiars en aquell període de canvis. La fornera Mariana Bou i les seves col·legues Maria Mangot i Isabel Puig van prendre part a la creació d'una societat de forners –amb trenta socis– amb l'objectiu de controlar la provisió de blat a la ciutat en 1848, un grup de forners que una dècada més tard serien l'elit dins la professió.

22. *Diario de Barcelona*, 27-I-1854, pàg. 17.

23. *AHPB*, notari E. Cebrià, 1856, fol. 251.

Un altre cas interessant és el de l'escudellera i cristallera Maria Tarafa, que va canviar la natura del seu taller, el convertí en una botiga de vidre i porcellana i transmeté al seu fill un negoci de major entitat –si fem cas de les quotes dels impostos– que el que ella mateixa havia rebut del marit. Aquest salt des de la producció d'objectes de vidre i terrissa cap a la venda de porcellana i cristall era una estratègia molt encertada en un moment en el qual la importació d'objectes d'aquest tipus des de València amenaçava tot el sector. El mateix va fer Rosa Bofill Buch, quan va convertir el taller d'escudeller en una fàbrica de rajoles.

Una estratègia similar van desenvolupar els fideuers i les fideueres. Gràcies a la ràpida industrialització del tèxtil cotoner, el midó es va constituir en una matèria primera molt apreciada i la seva demanda va créixer desmesuradament. En aquell moment, eren els fideuers els millor preparats per a aconseguir-lo, i per aquesta raó molts d'ells –incloses les vídues fideueres– van transformar els obradors de pasta en fàbriques de midó. La vídua de Prat governava el típic taller de sèmola el 1838 i ja en 1860 apareix portant un taller de midó. Catalina Pey Tintoré, en el mateix període, va fer, més o menys, el mateix, i a més va invertir part dels beneficis del midó en propietats urbanes.

En aquest sentit, considerant els casos que coneixem, i malgrat la invisibilitat de les vídues –i de les dones en general– a les fonts, el control femení dels negocis artesans, no només va ser absorbit per la nova cultura dels oficis, sinó que també va ser una gestió activa que va portar els grups familiars a adaptar-se a la nova i amenaçant realitat urbana.

En definitiva, les menestres –filles i esposes de mestres– es van involucrar en els negocis artesans com a part d'una estratègia més ampla de resposta al nou entorn. Aquesta implicació en els tallers familiars, conjuntament amb els seus marits, no es reduïa a la realització de feines manuals sinó que també –depenent de l'ofici, la presència d'oficials, o de l'estatus econòmic– incloïa la realització de tasques de gestió, administració i supervisió de la força de treball. A més, el seu treball no va ser tancat a l'àmbit domèstic, entre altres raons perquè la weberiana divisòria entre producció i reproducció, el taller i la llar, era molt lluny de ser clara. Finalment, és difícil de classificar la gestió independent de les dones –vídues principalment– com a accidental, ja que s'inseria en les estratègies de resposta als desafiaments moderns i, com a tal, havia de donar noves solucions a canvis impossibles de predir per tal de salvar el grup familiar i el seu estatus.

En conclusió, el fet que la gestió i participació femenina als negocis menestrals no aparegui a les fonts no significa que aquestes mestresses no existissin o que tinguessin un paper subsidiari. Les artesanes, les dones que pertanyien a grups familiars menestrals, participaren de l'administració dels tallers barcelonins, malgrat que moltes ho van fer sota el nom dels seus marits o fills.²⁴ Aquest nivell d'implicació de les dones en l'economia artesana ha de ser analitzat en el context de la modernització de Barcelona, quan els oficis sortiren del seu passat corporatiu i es van transformar en un patrimoni familiar. En aquest marc patrimo-

24. Aquestes conclusions no tenen res de nou. Hall i Davidoff ja van explicar la implicació femenina a la gestió de negocis familiars (Leonore DAVIDOFF i Catherine HALL, *Fortunas familiares: Hombres y mujeres de la clase media inglesa, 1780-1850*, Madrid, Cátedra, 1994).

nial, la divisió del treball o de les esferes d'activitat no va establir-se sobre divisions de gènere, sinó d'acord amb la posició de cada membre del grup de parentiu respecte al patrimoni²⁵ (mestre, fill, hereu, esposa, parent) i a la supervivència –econòmica i d'estatus– dels llinatges, i tot això feia inútil la 'separació d'esferes' segons el gènere.

25. D. COMAS, *Trabajo, Género, Cultura. La construcción de las desigualdades entre hombres y mujeres*, Barcelona, Icaria, 1995, pàg. 50.